

**ТУРКИСТОН АССРда МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ
СОҲАСИДАГИ ДАВЛАТ СИЁСАТИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ
(1918-1924 йиллар)**

Рахмонова Нозимахон Қодировна

Андижон давлат университети

мустақил тадқиқотчиси

E-mail: nozima_rahmonova@gmail.com

Аннотация. Мақолада Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилганидан кейин большевиклар ҳукуматининг мамлакатда, шу жумладан Туркистонда юритган маданий-маърифий соҳадаги сиёсати янги манбалар асосида ёритилган. Совет давлатининг катта ёшдаги аҳоли ўртасидаги саводсизликни тугатиш сиёсати ва унинг Туркистондаги тажрибаси, кутубхоналар, клублар, қизил чойхоналар фаолиятининг йўлга қўйилиши, бу каби маданий-маърифий муассасаларнинг алоҳида районлардаги сонига доир маълумотлар умумлаштирилган. Шунингдек, мақолада маданий-маърифий муассасаларнинг моддий аҳволи ва кадрлар таъминоти масалалари бўйича ҳам маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Октябрь тўнтариши, Туркистон АССР, большевиклар диктатураси, “маданий инқилоб”, маданий-маърифий муассасалар, саводсизликни тугатиш, кутубхона, клуб, киротхона, қизил чойхона, тарғибот-ташвиқот ишлари.

Аннотация. В статье на основе новых источников освещается культурно-просветительская политика, проводимая большевистской правительством в Туркестане после установления советской власти. Обобщаются сведения о политике Советского государства по ликвидации неграмотности среди взрослого населения и её реализации в Туркестане, а также об организации деятельности библиотек, клубов и красных чайхан. Приводятся данные о количестве подобных культурно-просветительских учреждений в отдельных районах. В статье также представлена информация по вопросам материального положения и кадрового обеспечения этих учреждений.

Ключевые слова: Октябрьский переворот, Туркестанская АССР, диктатура большевиков, «культурная революция», культурно-просветительские учреждения, ликвидация неграмотности, библиотека, клуб, читальня, красная чайхана, агитационно-пропагандистская работа.

Annotation. The article highlights the cultural and educational policy pursued by the Bolshevik government in Turkestan following the establishment of Soviet power based on new sources. Information is summarized regarding the Soviet state's policy of eliminating illiteracy among the adult population and its implementation in Turkestan, as well as the organization of libraries, clubs, and red teahouses. Data are provided regarding the number of such cultural and educational institutions in individual districts. The article also provides information on the material situation and staffing of these institutions.

Key words: October Revolution, Turkestan ASSR, Bolshevik dictatorship, "cultural revolution," cultural and educational institutions, elimination of illiteracy, library, club, reading room, red teahouse, agitation and propaganda work.

КИРИШ. 1917 йил Октябрь давлат тўнтаришидан сўнг бутун мамлакатда, шу жумладан Туркистон ўлкасида ҳам маориф ва маданиятнинг ривожланиши оғир ва зиддиятли шароитларда кечди. Совет ҳокимияти меҳнаткаш омманинг таълим даражасини ошириш, турли халқларни маданий жиҳатдан ривожлантириш чора-тадбирларини ҳар-ҳил усуллар ва воситалар орқали амалга оширишга уринди, бироқ бу чора-тадбирлар Туркистон ўлкасида бошланган советларга қарши қуролли қаршилик кураши давридаги кескин қарама-қаршилик, мафкуравий диктатура, вайронагарчилик ва очарчилик билан бирга кечди, бу эса маданий кучларнинг тарқалиб кетишига, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятининг кескин пасайишига олиб келди.

1917 йил 26 октябрда (8 ноябрда) Советларнинг Иккинчи Бутунроссия съездида биринчи Совет ҳукумати тузилди. Унинг 12 та халқ комиссарлиги таркибига РСФСР Маориф халқ комиссарлиги кирган бўлиб, унга олий, мактаб ва касб-ҳунар таълими, сиёсий маориф, илмий муассасалар, адабиёт, нашриёт иши, санъат, кутубхоналар, театр, мусиқа ва бошқаларни бошқарадиган 28 та бўлим бўйсунган [1. Б.45]. Сал кейинроқ маҳаллий Советлар қошида ўз маданий-маърифий бўлимлари – тегишли ваколатлар билан ташкил этилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Маданий ўзгаришлар тарихини ўрганишда икки асосий босқични ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи босқич – 1920 йилларнинг бошидан 1991 йилгача бўлган давр бўлиб, бу пайтда тарихчиларнинг фаолияти партия ҳужжатлари ва қарорлари, партия раҳбарларининг турли нутқ ва баёлотлари билан қатъий белгилаб қўйилган доирадан чиқмаган. Бу даврда тарих фанида ижодий ва холис таҳлилга тўсқинлик қилувчи мафкуравий ёндашув устунлик қилган. Иккинчи босқич – 1991 йилдан ҳозирги кунгача бўлган давр бўлиб, у мазкур муаммо юзасидан тарихшуносликни кенгайтириш ва чуқурлаштириш нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади. Бунга сабаб шуки, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги эълон қилинганидан кейин, коммунистик мафкуранинг расмий давлат таълимоти сифатидаги мавқеиغا барҳам берилиши натижасида тадқиқот ишлари учун имкониятлар кенгайди.

Шу муносабат билан давлатнинг маданият соҳасидаги сиёсатига баҳо беришда янгича ёндашувлар юзага келди.

Совет ҳокимиятининг маданий-мафкуравий соҳадаги дастлабки қадамлари таҳлили ўша даврдаги машҳур маданий соҳа арбоблари Г.Витолин [2], А. Деборин [3], П. Керженцев [4] ва Л. Авербах [5, 6] асарларида ўз аксини топган. Бу даврга тегишли тадқиқотларни ажратиб турадиган асосий жиҳат – уларнинг мақсадли йўналтирилганлиги, оммани партия ва ҳукуматнинг директив кўрсатмалари билан таништиришга, ютуқларни намоёни этиш орқали янги тузумнинг илғор эканига ишонтиришга интилиш мавжудлигидир.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йилларида эълон қилинган асарлар [7, 8, 9, 10, 11] масалага кўпроқ танқидий жиҳатдан ёндашуви билан ажралиб туради. Уларда совет ҳукуматининг Туркистонда зўрлик билан ўрнатилгани, большевиклар ҳукуматининг “маданий инқилоб”дан кўзлаган асл мақсади, бу сиёсат натижасида миллий маданият, халқ маънавияти билан боғлиқ асрий анъаналар ва кадриятларнинг йўқ қилиниш масалалари атрофлича ёритилган.

Мақоланинг методологик асосини тарихий тадқиқотнинг асосий тамойиллари – тарихийлик ва холислик ташкил этди. Бу эса, ўз навбатида, турли манбалар билан ишлаш, ўрганилаётган даврнинг яхлит манзарасини қайта тиклаш ҳамда тадқиқотнинг аниқ вазифаларини амалга ошириш имконини берган умумилмий (таҳлил, синтез, умумлаштириш, тизимлаштириш, таснифлаш) ва махсус (архив манбаларини танқидий ўрганиш, муаммовий-хронологик) усуллар тизимини қўллашни тақозо этди.

НАТИЖАЛАР

1920-1930-йилларда маданиятнинг бир туридан бошқасига ўтиш – “Маданий инқилоб” деб аталган Россия империяси мустамлакаси остидаги халқларнинг маданий ўзгаришининг улкан ҳамда кўп қиррали жараёни юз берди. Большевиклар томонидан илгари сурилган “Маданий инқилоб” камида учта асосий вазифани ҳал этишни кўзда тутарди: 1) саводсизликни тугатиш (расмий маълумотларга кўра, 1917 йилда бутун мамлакат аҳолисининг 70 фоиздан ортиғи саводсиз эди); 2) халқларни маънавий бойлик, маданий меросдан баҳраманд қилиш; 3) социализмнинг маданий соҳадаги ютуқларини яратиш ва ривожлантириш учун меҳнаткашлардан янги совет зиёлиларини шакллантириш [12. Б.60].

Большевиклар ҳокимият тепасига келгунга қадар Туркистон ўлкасида маданий-маърифий муассасалар тармоғи жуда сустривожланган эди. XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистоннинг асосан йирик шаҳарларида аста-секин кутубхоналар ташкил этила бошланди. 1914 йилга келиб Туркистон ўлкасида 143 та кутубхона очилган эди [13. Б.7]. Бироқ, бу кутубхоналардан туб жой аҳоли фойдалана олмаган, булар асосан русийзабон келгинди аҳолига хизмат кўрсатган. Шунингдек, Тошкент шаҳри ва уезд аҳамиятидаги шаҳарларда аҳолининг катта қисми қатнаша олмайдиган, асосан келгинди европалик аҳоли вакиллари иштирок этадиган халқ ўқишлари, суҳбатлар ўтказилган [13. Б.8].

1917 йил Октябрь давлат тўнтаришидан кейин большевиклар таълим ва маданиятни “капитализм қуролидан социализм қуролига” айлантириш сиёсатини бошладилар. 1918 йилдаёқ илк бор кенг халқ оммаси ўртасидаги саводсизлик ва уни тугатиш масаласи кўтарилди. 1919 йилда қабул қилинган “РСФСР аҳолиси ўртасида саводсизликни тугатиш тўғрисида”ги ва 1923 йилдаги “Саводсизликни тугатиш тўғрисида”ги декретлар катта ёшдаги аҳолини махсус муассасаларда ўқитишни кўзда тутарди. Меҳнатга лаёқатли ишчи ва деҳқонлар юқоридаги сиёсатга кўра янги жамият ва давлат қурилишида бевосита иштирок этишлари лозим эди.

Совет ҳокимияти ўзларига қадар мавжуд бўлган мусулмон мактаблари, мавжуд мактаблардаги диний фанларни тугатиш, совет мафкурасига хизмат қиладиган дарсликлар яратиш орқали коммунизм ғояларини кенг ёйишни режалаштирган эди. Албатта, совет ҳокимиятининг бу каби хатти-ҳаракатларини салбий баҳолаш мумкин, бироқ бу пайтда халқни илм-фан ва санъат ютуқларидан баҳраманд қилиш биринчи бор содир бўлаётганини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Ушбу жараёнда 1917 йил октябридан кейин ташкил этилган маърифий муассасалар тармоғи катта роль ўйнади, бу каби муассасаларга кутубхоналар, қироатхоналар, музейлар, клублар ва бошқалар кирарди [14. Б.23].

Ушбу мақола мавзусига бевосита киришиш учун совет ҳокимиятининг биринчи йилларида катталар орасида иш олиб боровчи барча ташкилотларга раҳбарлик қилиш ва назорат қилиш билан шуғулланган РСФСР Сиёсий-маърифий бош бошқармасининг ташкил этилишига тўхталиб ўтиш лозим. Большевиклар ҳукумати раиси В.И. Ленин “Пролетар маданияти тўғрисида”ги (1920) резолюция лойиҳасида шундай таъкидлаган эди: “Маориф ишининг тўла-тўқис кун тартибига қўйилиши, умуман сиёсий-маърифий соҳада ҳам, махсус санъат соҳасида ҳам, пролетариат диктатураси мақсадларини муваффақиятли амалга ошириш учун унинг синфий кураши руҳи билан суғорилган бўлиши керак” [15. Б.336].

Социализм қуриш вазифаларини бажариш учун Ленин “Кооперация тўғрисида” (1923) мақоласида “маданий инқилоб” ўтказиш зарурлигини маълум қилди [16. Б.376]. Ушбу мақолада кўтарилган вазифалар турли босқичларда муҳокамалардан сўнг ҳудудларда маданий ўзгаришларни босқичма-босқич жорий этиш бошланди. Бироқ, ҳукмрон партия бадийий сиёсий-маърифий ишлар бўйича I Бутунроссия кенгашида (1925 йил декабрь) муҳокама қилишга қарор қилинган молиявий, кадрлар ва ташкилий муаммоларни дарҳол ҳисобга ололмади, унда маданий-маърифий муассасаларда коммунизм ғоясини санъат орқали тарғиб қилиш, одамлар онгида марксизмни қарор топтириш орқали омманинг маданий даражасини ошириш тавсия қилинган эди [17. Б.48-49]. Шунингдек, йиғилишда энг яхши натижаларга эришиш учун иш шакллари, усуллари, муассасанинг маданий-маърифий соҳасига аҳолини жалб қилиш ва оммалаштириш масаласи, моддий масала, ходимларнинг малакаси пастлиги каби масалалар ҳам муҳокама қилинди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистон АССРдаги маданий-маърифий муассасалар умумий ижтимоий-иқтисодий, ва очарчилик, “босмачилик”

ҳаракати оқибатлари туфайли жуда оғир аҳволда эди. Совет ҳокимияти ўрнатилгач, бу ерда кутубхоналар, музейлар, клублар ишини қайта қуриш ҳаракати бошланди, хусусан, қизил аскарлар учун клублар, кироатхоналар ва бошқа маданий-маърифий марказлар очилиб, уларда коммунистик ғоялар тарғиб қилина бошлади.

Кутубхоналар халқнинг маданий жиҳатдан ўзгариши жараёнида катта роль ўйнади. 1917 йил бошида бутун Туркистон ўлкасида рус аҳолиси учун иккита халқ кутубхонаси, бир нечта шаҳар кутубхонаси, бир қанча илмий ва жамоат ташкилотлари кутубхоналари, мактаблар, ҳарбий қисмлар қошидаги кутубхоналар ва хусусий кутубхоналар мавжуд эди. Маҳаллий аҳоли вакиллари миллий йўналишдаги иккита кутубхонадан ва мадрасалар ҳузуридаги ўқув-диний кутубхоналардан фойдаланарди. 1917 йил Октябрь давлат тўнтаришидан кейин Туркистон ҳудудида ҳаммаси бўлиб 14 та шаҳар жамоат кутубхонаси бор эди. Худди ана шу кутубхоналар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида кутубхоналар ташкил этиш вақтида асосан негиз бўлиб хизмат қилди [18. Б.31].

1918 йилда РСФСР ҳукумати томонидан “Кутубхона ишини йўлга қўйиш тўғрисида” қарор ва “РСФСР кутубхоналари ва китоб омборларини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги декрет қабул қилиниб, мавжуд кутубхоналар давлат томонидан қўллаб-қувватлана бошлади. Бу эса кутубхоналарнинг большевиклар қўлида сиёсий қуролга айланганидан далолат берарди. Кутубхоналар хусусий китоб фондлари ва тўпламларини национализация қилиш, шунингдек, давлат марказий муассасалари, Фанлар академияси, Москва ва Петрограддаги йирик кутубхоналарнинг ихтиёрий хайриялари ҳисобига тўлдирилар эди. Совет раҳбариятининг бу каби саъй-ҳаракатлари туфайли кутубхоналар тармоғи кенгайиб борди. 1918 йилда Тошкентда бир қанча янги кутубхоналар, асосан болалар кутубхоналари ва ўқув кутубхоналари ташкил қилинди. Бу кутубхоналарнинг китоб фондлари сотиб олинган ва ҳадя қилинган китоблар ҳисобига вужудга келтирилди. Янги ташкил этилган кутубхоналар орасида Марказий болалар кутубхонаси ҳам бор эди. У 1918 йилнинг сентябрь ойи бошларида очилган эди. Бу кутубхонага кадетлар корпуси кутубхонасидаги ва Туркистон халқ кутубхонасидаги китоблар берилди. Шунингдек, туб ерли аҳоли тилидаги китобларга эга бўлган “мусулмон” кутубхона-қироатхоналари ҳам очилади. Айни вақтда ҳар хил миллатлар (украинлар, маҳаллий яҳудийлар, арманлар, татар-бошқирлар ва ҳоказолар) учун ҳам кутубхоналар ташкил этилади [18. Б.37-38]. Айни вақтда Туркистон ўлкасининг турли уездлари ва шаҳарларида илмий ва ўқув кутубхоналари, кўчма кутубхоналар (улардан асосан ҳарбийлар ва темирйўлчилар фойдаланган) ҳам пайдо бўла бошлади [19]. Бу пайтда ишлаб чиқаришда банд бўлганлар, фабрика ва заводларнинг техник ходимлари, муҳандислар ва бошқалар техник адабиётларнинг махсус турлари бўйича китобларни Тошкент шаҳридаги марказий кутубхонада ўрганишлари мумкин эди.

Марказий кутубхонада маданий-маърифий ишлар қуйидагича амалга оширилар эди: китоб кўргазмалари, адабий ва тематик кечалар ташкил этилган, баъзан

китобхонларнинг маҳаллий ёзувчилар, маданият арбоблари билан учрашувлари ташкил этилар эди.

Марказий кутубхонада маданий-маърифий ишлар қуйидагича олиб борилар эди: китоб кўргазмалари, адабий ва тематик кечалар ўтказилди, баъзан китобхонлар ҳатто ёзувчилар, маданият арбоблари билан учрашувлар ташкил этилган. Бу кутубхона 1930 йилларнинг охирида СССРнинг энг йирик кутубхоналаридан бирига айланди. Бу ерда кўплаб тилларда ярим миллиондан ортиқ китоб, газета, журналлар сақланар, китобхонлар сони 14 минг кишини ташкил этарди [20. Б.145].

1919 йилнинг 14 апрелида Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети “Туркистон Республикасидаги кутубхоналарни миллийлаштириш тўғрисида”ги буйруқни эълон қилди. Бу буйруққа мувофиқ ўлкадаги барча халқ кутубхоналари, шаҳар, жамоат кутубхоналари ва хусусий кутубхоналар Туркистон республикасининг мулки деб эълон қилинди ва Туркистон АССР Маориф Халқ Комиссарлиги тасарруфига ўтказилди [21].

Совет давлатида 1926 йилга келиб 19 мингдан ортиқ кутубхона, 5646 та клуб, 22 мингта қироатхона очилди [22. Б.84]. Шу йили Ўзбекистон ССРда 119 та кутубхона (шундан 42 таси қишлоқ жойларда), 125 та клуб (шундан 65 таси қишлоқ жойларда), 287 та қизил чойхона, 18 та деҳқон уйлари фаолият кўрсатарди [23. Б.82]. Катталар учун сиёсий-маърифий муассасаларда маърузалар, маърузалар, мусикий ва адабий кечалар, спектакллар каби тадбирларни ўтказиш орқали маҳаллий аҳолига коммунистик ғояларни тарғиб қилишнинг турли усуллари қўлланилди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистондаги маданий-маърифий муассасалар умумий ижтимоий-иқтисодий, маданий қолоқлик ва фуқаролар уруши оқибатлари туфайли жуда оғир аҳволда эди. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг бу ерда кутубхоналар, музейлар, клублар ишини қайта қуриш бошланди, қизил аскарлар клублари, қироатхоналар ва бошқа марказлар очилди, уларда коммунистик ғоялар тарғиб қилина бошлади. Халқнинг маданий ўзгариш жараёнида кутубхоналар катта роль ўйнади.

Маълумки, Россия империяси мустамлакачилиги даврида ҳам кутубхоналар асосан масжид ва мадрасалар қошида очилган. Архив маълумотларига кўра, XIX аср охирида Фарғона ва Сирдарё вилоятларидаги мавжуд мадрасаларнинг фақат еттитасида кутубхона бўлган. Улардан Андижондаги Оқмачит мадрасасида кутубхона мавжуд эди. Бу кутубхоналарда мавжуд китоблар қисман босма ва тошбосма, қисман қўлёзма ўқув қўлланмаларидан иборат бўлиб, бу китоблар масжид ва мадрасаларнинг вақф мулкларидан келган маблағларга сотиб олинган [24]. Рус маъмурияти европалик аҳоли вакиллари кўп бўлган шаҳарларда кутубхоналар ташкил этганлар. 1917 йил бошида Туркистон ўлкасида 232 та кутубхона фаолият юритган, улардан 55 таси шаҳар ва 177 таси волост ҳамда қишлоқ кутубхоналари бўлиб, уларнинг маълум бир қисми рус бўлмаган аҳоли пунктларида жойлашган эди [13. Б.368].

Ҳуқуқшуносликда 1936 йилги СССР Конституцияси қабул қилингунга қадар СССР Халқ Комиссарлари Совети ва Марказий Ижроия Комитети чиқарган барча

декретлар қонун ҳисобланган. Шунинг учун совет давлатида кутубхоначилик қонунчилигининг ривожланишига РСФСР Халқ Комиссарлари Советининг 1921 йилдаги “Хорижий адабиётларни сотиб олиш ва тарқатиш тартиби тўғрисида”ги декрети, СССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг 1928 йилдаги “Энг муҳим давлат китоб омборларини ССР Иттифоқи ҳудудида чиқадиган барча нашрлар билан таъминлаш тўғрисида”ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди.

XX асрнинг 20-30-йилларида қишлоқларда қироатхоналар ҳам совет ҳокимияти тадбирларини амалга оширишда муҳим маданий-маърифий воситалар бўлиб хизмат қилган. Қироатхоналар фаолияти билан асосан Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги шуғулланган, кутубхоналар ва қироатхоналар ишини ташкил этиш билан Маориф Халқ комиссарлиги ҳузуридаги Кутубхоналар ва сиёсий ўқиш жойлари бўлими шуғулланган [25]. Қироатхоналар асосан бир қатор сабабларга кўра кутубхона, клуб бўлмаган жойларда ташкил этилган ва СССРдаги кутубхоналар умумий сонининг деярли ярмини ташкил этган [1. Б.56].

МУҲОКАМА

Ўша даврда халқ орасида маданий-маърифий ишларни амалга оширадиган, фуқароларни янги совет жамиятини қуришга жалб этадиган муассасаларни вужудга келтириш энг муҳим вазифа сифатида кун тартибига қўйилди. Туркистонда аввало қизил чойхоналар ана шундай муассасаларга айланди, улар туб аҳоли орасида олиб бориладиган сиёсий-маърифий ишларда таянч пунктлар вазифасини бажара бошлади. Азал-азалдан халқ ҳордиқ чиқарадиган ана шу анъанавий жойлардан, кенг халқ оммаси уюшадиган , ўзига хос тарбия масканига айланган чойхоналардан совет ҳукумати устомонлик билан ўз манфаатлари йўлида фойдалана бошлади. Чойхоналар номи ҳам шу мақсад йўлида “қизил чойхона” деб ўзгартирилди, унинг таъминоти давлат томонидан қоплана бошлади, яъни қизил чойхоналарда ташриф буюрувчиларга чой текинга берилар эди.

Чойхоналарга келган совет идораларининг ташвиқот гуруҳлари тарғибот-ташвиқот ишларини амалга оширдилар. Ўша давр сиёсатини ёритиш, қишлоқ аҳолисининг сиёсий онгини риожлантириш ва умумий маданий савиясини юксалтириш қизил чойхоналарнинг асосий вазифаси қилиб белгиланди. Қизил чойхоналарнинг мудирларини тегишли район партия ташкилотлари тайинлар ва район сиёсий маорифлари томонидан тасдиқланарди. Мудир ва жамоатчилик ташкилотларининг раисларидан иборат Кенгаш ижтимоий бошқарувчи орган ҳисобланар эди [13. Б.56-57]. Қизил чойхоналарда газета-журналлар ўқиш, деворий газеталар чиқариш, аҳолининг турли катламлари ўртасида совет тузуми ва мафкураси бўйича тарбиявий ишлар амалга оширилар эди.

“Маданий инқилоб”нинг асосий вазифаларидан бири саводсизликни тугатиш бўлиб, уни ҳал қилишда қироатхоналар асосий роль ўйнади. 1918-1920 йилларда саводсизликни тугатиш пунктлари кўпинча қироатхоналарда очилган. Шунга кўра, ушбу маданий-маърифий муассасанинг асосий вазифаси маърифий эди. Қироатхонанинг иши кўпинча қизил бурчаклар кўринишидаги маҳаллий шаклга эга

бўлган. Бу ерда давлатнинг ички ва ташқи сиёсий аҳволи ҳақида суҳбатлар ва маърузалар, деҳқонлар оммаси учун газета ўқиш, сиёсий таълим тўғраклари уюштирилди, кинофильмлар намойиш этиларди. Муайян ишнинг асосий йўналишлари сифатида газета билан ишлаш, маълумотнома иши, тўғраклар (шу жумладан, драма тўғраги), иллюстратив кечалар ташкил этиш кабилардан иборат бўлган. Қироатхоналарда шунингдек, газета билан ишлаш, деворий газеталар чиқариш, омма учун долзарб бўлган газета материалларини баланд овозда ўқиш ва ўқилганларни муҳофаза қилиш ҳам муҳим тадбирлардан ҳисобланган. Кейинчалик бу маърифий тадбирлар Ўзбекистоннинг деярли барча қишлоқ районларида ташкил этилган қизил чойхоналар фаолиятида совет мафкурасини тарғиб этишнинг асосий воситаси сифатида кун тартибига қўйилди.

Қироатхоналарда динга қарши ташвиқотлар ҳам олиб борилган. Туркистон ўлкасида ҳам ташкил этилган “Худосизлар” жамияти мазкур қироатхоналарда атеистик мазмундаги китобларни тарқатган, динга қарши турли тарғибот ишларини олиб борган. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, динга қарши сиёсат давомида 1920-йилларда черковлар, масжидлар ёпилди, уларнинг бинолари ўқув юртлари, кутубхоналар, омборлар ва бошқалар учун қайта жиҳозланди. 1930-1931 йилларда Ўзбекистонда 111 та масжид ва 22 та мадраса совет мактаб муассасаларига айлантирилди [10. Б.212]. Одатдаги ёпиш ва қайта жиҳозлашдан ташқари, масжид ва черковлар ҳам бузиб ташланган. Одатдаги ёпиш ва қайта жиҳозлашдан ташқари, масжид ва черковлар ҳам бузиб ташланган. Динга қарши ишларнинг барча шакллари қироатхонани аҳоли билан ўзаро алоқа воситасига айлантирди. Асосан, кутубхоначи қироатхона фаолияти билан боғлиқ эди, аммо ундан ташқари бу ерда бадий ҳаваскорлик иштирокчилари, ўқитувчилар, агрономлар, ветеринарлар, қизил аскарлар, комсомоллар, пионерлар, шунингдек, ҳарбий хизматдан бўшатилган аскарлар ҳам иштирок этишган.

Шундай қилиб, қироатхона кенг коммуникациялар ўрнатиш ҳисобига қишлоқнинг асосий маданий муассасасига айланган. Айтиш мумкинки, ушбу муассаса маданий-оммавий амалиётлар, тадбирлар бошланишини олдиндан белгилаб берди.

Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети 1918 йил 2 январда “Черковни давлатдан ажратиш тўғрисида” декрет қабул қилиб, 1918 йил баҳоридан эътиборан атеистик экстремизм сиёсатини айниқса фаол равишда ўтказила бошланди. Большевиклар ўзларининг ҳокимиятда тутган йўлларини нисбатан мустаҳкамлаб, ана шу пайтдан бошлаб ҳамма жойда муҳолифатдаги газеталарни, миллий диний-сиёсий ташкилотларни ёпиб қўя бошладилар, диний муассасаларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, руҳонийлар ва обрўли мусулмон арбоблари айбсиз ҳибсга олинди.

1921 йил ноябрь ойининг ўрталарида Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети “Туркистон республикаси аҳолисининг саводсизлигини тугатиш тўғрисида” декрет чиқарди. Декретга кўра Туркистон АССРнинг 18 ёшдан 40 ёшгача бўлган барча саводсиз фуқаролари давлат мактабларида ва саводсизликни тугатиш курсларида ўқишлари керак эди. 1923 йилда саводсизликни тугатиш бўйича Туркистон АССР (Маориф Халқ комиссарлиги қошида) ва маҳаллий (маҳаллий Советларнинг халқ

таълими бўлимлари, шу жумладан, Андижон шаҳар совети қошида) фавқулодда комиссиялар тузилди. Дастлаб бу иш асосан аҳолининг уюшган қисми – а партия, касаба уюшмалари, комсомол аъзолари, саноат корхоналари ишчилари ва ҳоказолар орасида олиб борилди. Саводсизликни тугатиш мактабларига маҳаллий миллат аёлларини жалб этишга алоҳида эътибор қаратилди. 1923 йилда ташкил этилган саводсизликни тугатиш мактабига Андижон шаҳри бўйича 24 киши қатнаган. 1926 йилда Андижон шаҳрида 12 та, шу жумладан, ўзбек аҳолиси учун 6 та саводсизликни тугатиш мактаби фаолият кўрсатди. 1927-1928 ўқув йилида шаҳарда 8 та саводсизликни тугатиш мактаби очилди, уларда жами 260 киши таълим олди [26]. Саводсизликни тугатиш ишига шаҳарнинг мавжуд барча маданий кучлари жалб этилди, шу туфайли аҳолининг саводсизлик фоизи тобора камайиб борди.

Туркистон АССРдаги маданий-маърифий муассасалар орасида клублар муҳим ўрин тутган бўлиб, улар кенг халқ оммасини совет маданияти ва маърифатига жалб этишда турли иш шаклларида фойдаланганлар. Клублар тармоғини тиклаш ва кенгайтириш ишида шаҳарлар аҳолиси ҳам муайян даражада иштирок этган. Жумладан, 1922 йилда Андижон шаҳридаги тўқувчилик фабрикасида ишловчи аёлларнинг саъй-ҳаракатлари билан шу пайтгача ёпиқ бўлган клуб қайта тикланган [27]. 1924 йилда Андижоннинг Эски шаҳар қисмида маҳаллий миллат аёллари учун клуб очилади. Клуб шаҳар хотин-қизлар бўлими қошида ҳам ташкил этилган. Унда турли мавзуларда маърузалар, баланд овозда газеталар ўқилган. Клуб ходимлари хотин-қизларни ишлаб чиқаришга кенг жалб қилишга ҳаракат қилган, бунинг учун аёллар артеллари ташкил этилган. Клуб қошида драма тўғараги ҳам фаолият кўрсатган, хотин-қизларнинг умумий йиғилишлари доимий равишда ўтказиб турилган. 1924 йил сентябрдан 1925 йил октябргача 24 та шундай йиғилиш ўтказилган. Клуб қошида қизил бурчак, болалар консультацияси, қизлар комсомол ячейкаси ҳам бор эди. Унга ҳар ойда камида 200 киши ташриф буюрган. Бу каби клубларда хотин-қизлар турли касб ёки юмушларга ҳам ўргатилган, болалар парваришига доир маслаҳатлар ташкил этилган. Клубларда кўпинча аёллар ва болалар учун бепул тиббий кўриклар ташкил этилгани учун ҳам бундай клублар тармоғи тобора кенгайиб борган. Масалан, 1925 йилда Андижон шаҳрида 7 та клуб фаолият кўрсатган бўлса, 1927 йилда уларнинг сони 13 тага етган, улардан 3 таси шаҳар халқ таълими бўлими тасарруфида, қолганлари эса фабрика- завод корхоналари ва касаба уюшмалари ташкилотлари қошида бўлган [28]. Улар орасида Касаба уюшмалари Иттифоқининг клуби қизиқарли иш олиб борган, бу клубда 1927 йил давомида гигиена ва соғлиқни сақлаш масалалари бўйича 10 та лекция ўқилган [29]. Касаба союзлари ташкилотлари қошидаги клублардан тўқимачилик союзи клуби машҳур бўлиб, унинг қошида 1634 жилд китоб фондига эга кутубхона, ўқув зали, драма тўғараги бўлиб, 1927 йил апрелидан августигача шу тўғарак томонидан 9 та спектакль қўйилган, бу спектаклларга 3 минг киши ташриф буюрган эди [30].

ХУЛОСА

Большевиклар ҳокимият тепасига келганидан сўнг, Туркистон маданиятининг ривожланишида ижтимоий-сиёсий тузумнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган муҳим

ўзгаришлар содир бўлди. “Маданий инқилоб” давомида янги маданият яратиш шиорлари остида “маданий ва ижтимоий қолоқликни енгиб ўтиш” ҳаракати жадал олиб борилди. Айни шу жараёнда аҳолининг оммавий саводсизлигига барҳам берилди, совет типигаги умумий, ўрта касб-хунар ва олий таълим тизими ташкил этилди. Айтиш мумкинки, бу жараёнда XX асрнинг 1-чорагида Туркистонда ҳам совет зиёлилари кўпайиб борди. Бироқ, 1920-йилларнинг охири – 1930 йилларнинг бошларида маданий соҳада эришилган ютуқлардан ортга чекиниш кузатилди, бу совет тоталитаризмининг ўрнатилиши, халқлар маънавий ижодининг бирхиллаштирилиши ва бошқаларда намоён бўлди.

Умуман олганда, Туркистон АССРда маданий қурилиш мураккаб шароитлар остида кечди. Чунки эски ва янги маданият ўртасидаги кескин фарқ ва узилиш аниқ сезилиб турарди. Айтиш мумкинки, 1917-1930 йиллар Туркистон АССР ва Ўзбекистон ССР таълим ва маданият ривожини учун бурилиш даври бўлди, чунки бу йилларда катта ёшдаги аҳолини маърифатли қилиш борасида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Бунда маданий-маърифий муассасалар тармоғининг шаклланиши муҳим роль ўйнади. Совет раҳбарияти халқ онига коммунистик ғояларни ёйиш ва сингдириш орқали саводсизлик масаласини ҳал этиш ва давлат аҳолисининг маданий савиясини оширишга интилди. Шундай қилиб, маданий-маърифий фаолият совет ҳокимиятининг мамлакат аҳолисига мафкуравий таъсир кўрсатишдаги қудратли қуролига айланди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Бучкина Е.А. Изба-читальня как инструмент культурной политики в период культурной революции в России // Образование и культурное пространство. 2020. № 2. – С. 45.
2. Виталин Г. Вопросы культуры при диктатуре пролетариата. – Москва, 1925.
3. Деборин А. Марксизм и культура // Революция и культура. 1927. № 1. – С. 8-216.
4. Керженцев П. Человек новой эпохи // Революция и культура. 1927. №3-4. – С. 17-20.
5. Авербах Л. На путях культурной революции. – Москва, 1929.
6. Авербах Л. Спорные вопросы культурной революции. – Москва, 1929.
7. Нурмухамедова М. Ўзбекистонда маданий-маърифий ишлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 98 б.
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М. Жўраев, Р. Нуруллин, С. Камолов ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 688 б.
9. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. / Коллектив авт.: Р. М. Абдуллаев, С. С. Агзамходжаев, И. А. Алимов и др. – Ташкент: Шарқ, 2000. – 672 с.
10. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар). Лойиха раҳбари ва масъул муҳаррир Д.А. Алимова. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 432 б.
11. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. Ўзбекистон 1917-1939 йилларда. /Масъул муҳаррирлар Р. Абдуллаев, М. Раҳимов, Қ. Ражабов. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – 576 б.

12. Табейкина Е.К. Культурная политика Советской власти в 1920-1930 гг. // Австрийский журнал гуманитарных и общественных наук. 2014. № 5-6. – С. 60.
13. Культурное строительство в Туркестанской АССР. Сборник документов. Том 1. Культурное строительство в Туркестанской АССР в период установления советской власти и гражданской войны (1917-1920 гг.) Сост. А.Г. Багрянцев и др. – Ташкент: Узбекистан, 1973.
14. Культурное строительство в СССР 1917-1927 года. Разработка единой государственной политики в области культуры. Документы и материалы. – Москва: Наука, 1989.
15. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Издание пятое. Том 41. – Москва: Политическая литература, 1981.
16. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Издание пятое. Том 45. – Москва: Политическая литература, 1970.
17. Мороз А.И., Алиев Р.Т. Политико-просветительская работа и искусство в 1920-х гг. // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2018. № 3.
18. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. Маданият олий билимгоҳи ва маданий-маърифий техникумлар талабалари учун ўқув қўлланма. – 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
19. Ўз МА, Р-34-фонд, 1-рўйхат, 23-иш, 33-варақ орқаси.
20. Культурное строительство в СССР. Статистический сборник. – Москва: Госстатиздат, 1956.
21. «Известия ТуркЦИКа» №78. 16 апреля 1919 г.;
22. Итоги десятилетия Советской власти в цифрах. 1917-1927 гг. – Москва: ЦСУ СССР, 1927.
23. Районы УзССР в цифрах. – Самарканд, 1930. – С. 82.
24. Ўз МА, И-1-фонд, 13-рўйхат, 780-иш, 197-варақ.
25. Ўз МА, Р-412-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 9-варақ.
26. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архиви Андижон вилоят бўлими, 93-фонд, 1-рўйхат, 183-иш, 105-106-варақлар.
27. “Известия ТАСССР”, 1922 г., 14 апреля.
28. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архиви Андижон вилоят бўлими, 93-фонд, 1-рўйхат, 38-иш, 35-варақ.
29. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архиви Андижон вилоят бўлими, 93-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 207-варақ.
30. Андижон вилоят давлат архиви, 128-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 29-варақ.